

ПРОФЕСІЙНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ: ПОНЯТТЯ І ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ

Розглянуто актуальні питання визначення поняття "професійна самоідентифікація". Проведено соціально-філософський аналіз факторів та етапів формування професійної ідентичності особистості. Сформульовано інституційний підхід, згідно з яким виокремлено п'ять груп соціальних інститутів професійної самідентифікації особистості за віковою градацією.

Ключові слова: професійна самоідентифікація, фактор, формування, соціалізація, професія, філософія.

Фокин В. Профессиональная самоидентификация личности: понятие и факторы формирования. *Рассмотрены актуальные вопросы определения понятия "профессиональная самоидентификация". Проведен социально-философский анализ факторов и этапов формирования профессиональной идентичности личности. Сформулирован институционный подход, согласно которому выделены пять групп социальных институтов профессиональной самоидентификации личности в соответствии с возрастной градацией.*

Ключевые слова: профессиональная самоидентификация, фактор, формирование, социализация, профессия, философия.

Постановка проблеми. Серед основних тенденцій розвитку суспільних наук – збільшення впливу соціології, педагогіки та соціальної психології на понятійно-термінологічний апарат соціальної філософії. З поглибленням диференціації наук наприкінці XIX ст. відбувся процес розмежування термінологічного апарату галузей знань. Зокрема, Г. Зіммель, виокремлюючи понятійний апарат соціології зі структури філософії, вказував на тенденцію до розмежування визначень і прогнозував зворотний процес інтеграції понятійного апарату [1, с. 263].

На сучасному етапі виокремлюється вже не розмежування понятійно-термінологічного апарату галузей знань, а їх коректна інтеграція на рівні міждисциплінарного підходу. З огляду на це, серед ключових завдань – питання інтеграції міждисциплінарних понять та визначень соціології, соціальної психології до структури соціальної філософії.

У сучасних міждисциплінарних дослідженнях набуває актуальності поняття ідентифікації та відповідно різновидів цього визначення: національної, гендерної, етнічної, професійної ідентичностей особистості, що активно досліджують інші науки. Одним з найбільш дискусійних через недостатню вивченість лишається поняття професійної самоідентифікації та визначення факторів її формування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних дослідників, які розглядають питання професійної самоідентифікації особистості, використовуючи міждисциплінарні підходи, соціально-філософський аналіз, теорії соціальної психології, методи історичної соціології та економічного аналізу, М. Бураже та Р. Торстендала [2], М. Малатеста [3]. Питання ідентичності особистості, зокрема професійної самоідентифікації, у контексті міждисциплінарного підходу досліджують вітчизняні вчені, зокрема П. Гнатенко, В. Павленко [4].

У соціології методологічним і теоретичним підґрунтям вивчення цієї проблематики є "теорія соціальної дії" М. Вебера, поглиблена Е. Дюркгеймом і Т. Парсонсом, концепція соціальної стратифікації (професійної стратифікації) П. Сорокіна, символічний інтеракціонізм Дж. Міда та Ч. Кулі. Серед останніх досліджень і публікацій, які наслідують традиційні підходи структурного функціоналізму та символічного інтеракціонізму, праці К. Макдональда [5], М. Ларсона [6]. Соціальний конструктивізм представлений Т. Лукманом та П. Бергеном [7].

У соціальній психології домінуючим у вивченні професійної самоідентифікації є висвітлений у працях американського дослідника Е. Еріксона [8] підхід до визначення структури, факторів та етапів її формування. Слід виокремити дослідження щодо механізмів та моделей ідентифікації Дж. Марсія, А. Ватермана та Л. Шнейдера [9]. В Україні цим питанням присвячено праці з соціальної психології В. Гордієнка [10].

Таким чином, можна дійти висновку, що проблематика професійної самоідентифікації особистості недостатньо досліджена саме в структурі соціально-філософських знань.

Мета статті – соціально-філософський аналіз поняття професійної самоідентифікації та визначення факторів і етапів формування професійної ідентичності особистості. Ключовим завданням у межах окресленої мети є визначення поняття професійної самоідентифікації на основі аналізу семантичного поля таких складових цього поняття, як: ідентичність, ідентифікація, самоідентифікація та розгляд факторів формування професійної ідентичності особистості на основі існуючих інституційних підходів.

Матеріали та методи. Для дослідження поняття професійної самоідентифікації використано загальноаналітичні методи: аналізу та синтезу – при розкритті міждисциплінарного понятійно-термінологічного апарату, порівняльно-аналітичний; узагальнення та класифікації; інституційний підхід – для визначення факторів формування професійної ідентичності.

Результати дослідження. Поняття "ідентичність", "ідентифікація" (з лат. *identicus* – тотожний; *facio* – роблю) означає тотожність та дію тотожності [11, с. 233]. Поняття "ідентичність" має два основних визначення. По-перше, тлумачення поняття ідентичності як тотожності людини самій собі, те, що виокремлює людину серед інших. По-друге, визначення ідентичності як належності до певної соціальної спільноти, зокрема національної, гендерної, мовної тощо. Поняття "ідентифікація" натомість є процесуальним відносно визначень ідентичності та вказує на процес набуття і реалізації тотожності людини самій собі та належності людини до певної соціальної спільноти.

Уточнююче поняття "самоідентифікація" пов'язане із двозначністю визначення "ідентифікації", оскільки останнє стосується суджень щодо тотожності людини незалежно від суб'єкта формування цього судження. Відтак, ідентифікувати людину з певною суспільною групою може й сторонній суб'єкт, тоді як самоідентифікація передбачає, що суб'єктом встановлення тотожності є безпосередньо сам індивід у певному соціокультурному контексті. За визначенням, наданим у Філософському енциклопедичному словнику, "самоідентичність" – це "ідентичність суб'єктивності, що означає постійну можливість вільного вибору і функціонує як індивідуальне самовизначення себе як унікальної істоти, що протистоїть іншому світові" [12, с. 562].

Підходи до визначення поняття та дослідження проблематики ідентичності та ідентифікації у філософській науці в історичній перспективі можна умовно поділити на дві основні тенденції. Перша пов'язана з розглядом цих понять у контексті визначення ідентичності як тотожності людської свідомості та мислення буттю. Подібний підхід простежується у філософських поглядах Р. Декарта, Дж. Локка та Б. Спінози, узагальнюється у працях Ф. Шеллінга та поглиблюється в дослідженнях філософів-екзистенціалістів К. Ясперса та М. Хайдеггера. Інтерпретація ідентичності як тотожності людської свідомості буттю

пов'язана з осмисленням Г. Лейбніцом поняття "ідентичність" через логіку. Характерними рисами цього підходу є проблематика тотожності людської свідомості самій собі в континуумі простору та часу й виокремлення функції ідентичності як однієї з основ цілісності та єдності буття в рамках людської свідомості, визначаючи її гносеологічні, аксіологічні орієнтири. За визначенням К. Ясперса, "поняття "ідентичність" є спорідненим поняттю "свідомість" феноменом, оскільки має ряд спільних рис, серед яких – самоусвідомлення єдності та цілісності в континуумі часу та простору, розуміння відокремленості свого "Я" від іншого світу" [13, с. 23].

Друга тенденція філософського осмислення понять "ідентичність" та "ідентифікація" як тотожності й процесу ототожнення і соціалізації індивіда через соціальну спільноту пов'язана з філософськими поглядами Д. Юма та впливом понятійно-термінологічного апарату соціології і соціальної психології у середині ХХ ст. Д. Юм висунув тезу щодо "конститування ідентичності не із самості людського індивіда, а ззовні через суспільство" [14, с. 322]. Згідно з цією тезою ідентичність людини формується через зовнішню взаємодію із суспільством, і в процесі такої взаємодії людина творить свою ідентичність. Ця теза поглиблена та доповнена у ХХ ст. представниками соціальної психології і дослідниками таких напрямків та наукових течій соціології, як структурний функціоналізм та символічний інтеракціонізм.

Теоретичним фундаментом вивчення цієї проблематики у соціології є "теорія соціальної дії" М. Вебера, розвинена Е. Дюркгеймом і Т. Парсонсом. Суть її зводиться до концепту формування особистості через суспільну взаємодію, одним з елементів якої є професійна діяльність. Представники структурного функціоналізму, зокрема Т. Парсонс, Р. Мертон вказують, що основою ідентичності та ідентифікації людини є комплекс її функцій у суспільстві. Складовою цього комплексу є "професійна діяльність" [15, с. 142]. Професію як один з чинників формування соціальних спільнот виділяв П. Сорокін у концепції соціальної стратифікації, виокремлюючи поняття "професійна стратифікація" [16, с. 385].

Представники символічного інтеракціонізму, зокрема Дж. Мід, Ч. Кулі, Г. Блумер, І. Гофман, М. Кун, Дж. Тернер вказують на ключову роль поняття соціальної взаємодії на основі соціальних ролей у процесі соціального життя людини, детермінуючи поняття ідентичності соціальної взаємодії у рамках певної суспільної ролі. Ключовою функцією посередника між дією індивіда та суспільством є значення, цінності та інтерпретація їх конкретним індивідом. Представники символічного інтеракціонізму досліджують проблематику не суто соціологічними методами, а з урахуванням таких розділів філософської науки, як гносеологія, аксіологія та герменевтика. Дж. Тернер розрізняє поняття особистісної та соціальної ідентифікації як різні рівні когні-

тивної категоризації особистості. Представники соціального конструктивізму (Т. Лукман та П. Берген) вказують на ключову роль професії у процесі соціалізації індивіда та творення його соціальної моделі поведінки [7, с. 131].

Дослідження соціального психолога Е. Еріксона надали поняттю нового семантичного значення у науковій думці, поширили використання визначення ідентичності та ідентифікації як форму та процес соціалізації особистості у певній спільноті за межі галузі соціальної психології. Саме в працях Е. Еріксона виокремлюється проблематика "професійної самоідентифікації" і досліджуються етапи становлення та криз цього різновиду ідентичності [8, с. 156]. Теорія соціальної ідентичності соціальних психологів Г. Теджфела та Д. Тернера, виокремлена у працях К. Макдональда [5, с. 142], поглибила вплив соціальної психології на розуміння понять ідентичності та ідентифікації, що обумовило появу численних міждисциплінарних досліджень колективних ідентичностей, серед різновидів яких національна, етнічна, регіональна, гендерна, класова, професійна.

Враховуючи вплив міждисциплінарних досліджень колективних ідентичностей, поняття "ідентифікації" як соціалізації особистості в межах певної категорії соціальної спільноти стало предметом філософських досліджень. Здебільшого праці та наукові диспути присвячено лише одному з різновидів колективної ідентичності, а саме проблематиці національної ідентифікації. У більшості філософських досліджень розглядається передусім соціально-філософський контекст формування національних ідентичностей. Зокрема, французький філософ П. Рікер увів у науковий обіг поняття "нарративна ідентичність". Використовуючи це поняття, можна дійти висновку, що професія є однією з ключових символічно-знакових систем, у системі координат якої людина набуває самоусвідомлення, осмислюючи ідентифікацію як процес індивідуалізації шляхом соціалізації у межах конкретного історичного контексту [15, с. 234]. Порівняно з дослідженням національної ідентичності, філософські дослідження інших форм колективних ідентичностей, зокрема професійної, незважаючи на те, що професія є одним з ключових факторів буття людини, не набули популярності в науковому світі.

М. Бураже та Р. Торстендаль, розглядаючи історико-філософський аспект професійної ідентичності, відзначають, що прізвища, пов'язані з конкретними формами професійної діяльності, найбільш поширені в світі, що вказує на одну з ключових ролей професії у визначенні ідентичності особистості, буття людини в соціокультурному просторі [2, с. 45].

У структурі поняття професійної самоідентифікації важливим є розуміння терміна "професія", що вживався для визначення робіт, які припускали наявність певної кваліфікації, і стосувалися працівників у сфері права, медицини та релігії [2, с. 23]. Кваліфікація передбачає

наявність необхідного рівня професійної освіти, переліку професійних компетенцій та стандартів їх дотримання. На сучасному етапі розвитку суспільства процеси поглиблення поділу праці обумовили розширення семантичного поля поняття професії, що включає широкий спектр сфер та галузей професійної діяльності, які передбачають певну освітню кваліфікацію та стандарти дотримання компетентностей.

Таким чином, професійна самоідентифікація – це самоусвідомлення особистості в процесі набуття та реалізації професійної діяльності. Це поняття охоплює проблематику факторів формування професійної ідентичності.

Для аналізу факторів формування професійної ідентичності доцільно використати інституціональний підхід, виокремлюючи вплив соціальних інститутів на процес професійної самоідентифікації та набуття й реалізації професійної ідентичності. Згідно із засадничими теоретичними основами соціології, представленими Е. Дюркгеймом, М. Вебером та Т. Парсонсом, "соціальні інститути – це надособистісні утворення, які формують макроструктуру суспільства і мають практично необмежену владу над окремими індивідами в плані нав'язування обов'язкових способів та стандартів дії" [17, с. 142]. Як зазначає К. Макдональд, "суспільства, залежно від історичного та соціокультурного контексту, економічних моделей, рівня державної регуляторної політики, мають різну структуру соціальних інститутів, які по-різному впливають на сферу професійної діяльності" [5, с. 23].

Серед існуючих класифікацій соціальних інститутів (Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, М. Вебера, Т. Веблена тощо) доцільно використати більш сучасну класифікацію Т. Парсонса, який виділяє чотири групи соціальних інститутів відповідно до їх функцій у системі суспільства, зокрема: сім'я, освітня та релігійна системи, культурні, економічні та політичні інститути [18, с. 15].

Визначаючи інституційну класифікацію соціальних інститутів, слід виокремити фактори формування професійної ідентичності. З огляду на це, процес соціалізації особистості має чітку вікову градацію, рівень впливу соціальних інститутів доцільно розглядати з позицій віку, що також надає можливість виокремити не тільки фактори, але й етапи формування професійної ідентичності. Крім об'єктивних факторів формування професійної ідентичності, особистості необхідно виокремити суб'єктивний фактор сприйняття безпосередньо індивідуумом процесів формування та реалізації професійної самоідентифікації особистості. Особисті здібності, риси характеру та конструювання моделі особистості є результатом процесу соціальної взаємодії людини з соціальними інституціями. Цей методологічний підхід використовують представники символічного інтеракціонізму (Дж. Мід, Ч. Кулі) та соціального конструктивізму (Т. Лукман, П. Берген).

Слід виокремити п'ять об'єктивних факторів формування професійної ідентичності особистості, які відповідають п'яти основним

групам соціальних інституцій. Суб'єктивні реакції людини на об'єктивні чинники формування професійної ідентичності є окремим фактором, який діє на кожному з етапів професійної самоідентифікації особистості і характеризується динамікою структури характерних рис та здібностей, процесами самоусвідомлення, розвитком моделей пізнання та визначенням ціннісних орієнтирів на кожному з етапів формування особистості.

Першим фактором формування професійної ідентичності є соціальний інститут сім'ї та сімейної традиції. Члени родини та сімейна традиція, їх місце в системі соціальної стратифікації суспільства та професійної стратифікації детермінують належність індивіда до певних видів професійної діяльності, зумовлюють ранню інтеграцію індивіда у символічно-знакову систему певної професії. З цим фактором пов'язаний династичний спосіб обрання професії за сімейною традицією, який на сучасному етапі притаманний консервативним суспільствам патріархального типу з низьким рівнем соціальної мобільності.

Другим фактором є соціальний інститут шкільної та позашкільної освіти. На цьому етапі поглиблюється соціальна взаємодія індивіда, а відтак, конструюються його ідентичності. В процесі суспільних комунікацій розкриваються характерні індивідуальні риси. У цей період процес професійної самоідентифікації характеризується ігровою формою самопізнання. В ігровій формі індивід приміряє на себе професійні ролі, обираючи близькі за характером. Так, для професійного спорту цей фактор впливу є одним з ключових. Вчитель, тренер та друзі наряду з сім'єю є основними чинниками впливу професійної ідентичності на цьому етапі.

Соціокультурний контекст є *третьим фактором* формування професійної ідентичності. Незважаючи на те, що з дитинства людина знаходиться в детермінованій соціокультурній системі, самостійний свідомий процес інтеграції відбувається, починаючи з середньої школи. На цьому етапі відбувається інтеграція в загальнокультурний контекст, зокрема світ професійних архетипів, через кіно, літературу, музику, поглиблюється соціальна взаємодія, осмислюються соціально-політичні та релігійні традиції, що зумовлюють кореляцію професійної самоідентифікації. Згідно з поглядами представників символічного інтеракціонізму Дж. Міда та Ч. Кулі на цьому етапі збільшується масштаб соціокультурних взаємодій, у результаті яких формується соціально-рольова модель, що визначає форми професійної самоідентифікації. Людина вже починає розуміти власні здібності, характерні риси, визначає сферу власних інтересів, розуміє соціокультурну вагу професій, стає самостійним суб'єктом, визначаючи пріоритети конкретних форм пізнання та ціннісних орієнтирів.

Інститут професійної освіти, що є *четвертим фактором*, передбачає свідомий вибір професії, вказує на перехід від процесу пошуку та

ігрових форм професійної ідентифікації до її конституювання. На вибір впливають сімейні моделі та настанови, вчителі, однокласники, загальнокультурний аспект престижності професії та відповідності її власним характерним рисам. Неправильний вибір часто призводить до подальшої перекваліфікації та кризи професійної самоідентифікації особистості.

П'ятий фактор – економіко-політичний контекст – стосується не стільки формування, скільки остаточної динаміки кореляції власної, вже конституюваної професійної самоідентифікації залежно від соціально-економічної та політичної ситуації. Державні інститути, політичні процеси та динаміка ринкової економіки є ключовими соціальними інститутами для подальшої професійної діяльності. На прикладному рівні прояв цього комплексу чинників передбачає революційні політичні та економічні перетворення, соціально-політичну та економічну трансформацію суспільства, економічної моделі та структури розподілу праці. Різновидом економічних перетворень є технологічні новації, що обумовлюють одночасно появу нових сфер економічної активності та відмирання застарілих галузей промисловості, переорієнтацію виробництва. Це потребує зміни всієї парадигми професійної діяльності, професійної перекваліфікації, а відтак, є джерелом трансформаційної кризи професійної ідентичності та процесу професійної самоідентифікації.

Висновки. На основі послідовного аналізу складових поняття "професійна самоідентифікація": ідентичність, ідентифікація, самоідентифікація та їх розгляду у структурі соціальної філософії, соціальної психології, соціології та міждисциплінарних підходів сформульовано визначення професійної самоідентифікації як самоусвідомлення особистості в процесі набуття та реалізації професійної діяльності.

Під час дослідження факторів, що впливають на формування професійної ідентичності, використано інституціональний підхід, згідно з яким виокремлено п'ять груп соціальних інститутів – факторів формування професійної ідентичності особистості, та окремий суб'єктивний, особистісний чинник як специфічний у процесі самоусвідомлення дії об'єктивних факторів.

Таким чином, професійна самоідентифікація як самоусвідомлення особистості в процесі набуття та реалізації професійної діяльності проходить п'ять основних стадій відповідно до п'яти груп факторів соціальних інституцій формування професійної ідентичності особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Spykman N. J.* The social theory of Georg Simmel / N. J. Spykman. — New Jersey : Transaction Publishers. — 297 p.
2. *Burrage M.* The Formation of Professions: Knowledge, State and Strategy / M. Burrage, R. Torstendahl. — London : Sage, 1990. — 224 p.

3. *Malatesta M.* Professional Men, Professional Women: The European Professions from the 19th Century until Today / M. Malatesta. — London : Sage, 2010. — 200 p.
4. *Гнатенко П. І.* Ідентичність: філософський та психологічний аналіз / П. І. Гнатенко, В. М. Павленко. — К. : АРТ-ПРЕСС, 1999. — 466 с.
5. *MacDonald K.* The Sociology of the Professions / K. MacDonald. — London : Sage, 1995. — 240 p.
6. *Larson M.* The Rise of Professionalism / M. Larson. — Berkeley : University of California Press, 1977. — 309 p.
7. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. Е. Д. Руткевич. — М. : Медиум, 1995. — 323 с.
8. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. — М. : Прогресс, 1996. — 344 с.
9. *Шнейдер Л. Б.* Профессиональная идентичность / Л. Б. Шнейдер. — М. : МОСУ, 2001. — 272 с.
10. *Гордієнко В.П.* Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах / В. П. Гордієнко, Л. В. Копець. — К. : Києво-Могилян. акад., 2007. — 304 с.
11. *Ідентичність* : Філософ. енциклопед. слов. / [за ред. В. І. Шинкарука]. — К. : Абрис, 2002. — С. 233–234.
12. *Самоідентичність* : Філософ. енциклопед. слов. / [за ред. В. І. Шинкарука]. — К. : Абрис, 2002. — С. 562–563.
13. *Ясперс К.* Собрание сочинений по психопатологии. — В 2-х т. / К. Ясперс. — Т. 2. — М. : Академия, 1996. — 256 с.
14. *Юм Д.* О тождестве личности / Д. Юм // О человеческой природе. — СПб. : Азбука, 2001. — С. 297–407.
15. *Рікер П.* Сам як інший / П. Рікер. — К. : Дух і Літера, 2000. — 458 с.
16. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин ; [общ. ред. А. Ю. Соколова]. — М. : Политиздат, 1992. — 542 с.
17. *Парсонс Т.* Пролегомены к теории социальных институтов / Т. Парсонс // Человек и общество / под ред. С. А. Макеева. — К. : Ин-т социологии НАНУ, 1999. — С. 136–147.
18. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. — М. : Аспект Пресс, 1998. — 270 с.

Стаття надійшла до редакції 09.02.2016.

Fokin V. Professional self-identification: definition and formation factors.

Background. The scientific article is devoted to the problems of definition of the professional self-identification and formation factors of professional identity of personality.

Analysis of recent research and publications has shown the basic philosophical and sociological approaches such as functionalism, symbolic interactionism, and social constructivism are used to define professional self-identification and factors of the formation of professional identity.

The ***aim*** of this article is to analyze interdisciplinary approaches to the definition of professional self-identification and formation factors of professional identity of personality.

Materials and methods. Analytical methods have been commonly used for analysis and synthesis to study the concept of professional identity, comparative analytical method has been used for the disclosure of interdisciplinary concepts and terminology. Institutional

approach, methods of synthesis and classification have been used to determine the factors of professional identity.

Results. *The article considers topical issues of definition of professional identity. It provided socio-philosophical analysis of the factors and stages of formation of professional identity. Institutional approach has been formulated, according to which five groups of social institutions of professional self-identification of personality according to age stage have been selected.*

Conclusion. *There are five objective formation factors of professional identity, according to five groups of social institutions, including the factor of family and family traditions, secondary education, socio-cultural context, the factor of professional education and the socioeconomic context.*

Keywords: professional identity, factor, formation, socialization, profession, philosophy.

REFERENCES

1. *Spykman N. J.* The social theory of Georg Simmel / N. J. Spykman. — New Jersey : Transaction Publishers. — 297 p.
2. *Burrage M.* The Formation of Professions: Knowledge, State and Strategy / M. Burrage, R. Torstendahl. — London : Sage, 1990. — 224 p.
3. *Malatesta M.* Professional Men, Professional Women: The European Professions from the 19th Century until Today / M. Malatesta. — London : Sage, 2010. — 200 p.
4. *Gnatenko P. I.* Identychnist': filosofov'kyj ta psihologichnyj analiz / P. I. Gnatenko, V. M. Pavlenko. — K. : APT-PRESS, 1999. — 466 s.
5. *MacDonald K.* The Sociology of the Professions / K. MacDonald. — London : Sage, 1995. — 240 p.
6. *Larson M.* The Rise of Professionalism / M. Larson. — Berkeley : University of California Press, 1977. — 309 p.
7. *Berger P.* Social'noe konstruivovanie real'nosti. Traktat po sociologii znaniya / P. Berger, T. Lukman ; per. E. D. Rutkevich. — M. : Medium, 1995. — 323 s.
8. *Jerikson Je.* Identichnost': junost' i krizis / Je. Jerikson. — M. : Progress, 1996. — 344 s.
9. *Shnejder L. B.* Professional'naja identichnost' / L. B. Shnejder. — M. : MOSU, 2001. — 272 s.
10. *Gordijenko V. P.* Psihologija osobystosti v biografijah, podijah, portretah / V. P. Gordijenko, L. V. Kopec'. — K. : Kyjevo-Mogyljan. akad., 2007. — 304 s.
11. *Identychnist' : Filosof. encykloped. slov.* / [za red. V. I. Shynkaruka]. — K. : Abrys, 2002. — S. 233–234.
12. *Samoidentychnist' : Filosof. encykloped. slov.* / [za red. V. I. Shynkaruka]. — K. : Abrys, 2002. — S. 562–563.
13. *Jaspers K.* Sbranie sochinenij po psihopatologii. — V 2-h t. / K. Jaspers. — T. 2. — M. : Akademija, 1996. — 256 s.
14. *Jum D.* O tozhdestve lichnosti / D. Jum // O chelovecheskoj prirode. — SPb. : Azbuka, 2001. — C. 297–407.
15. *Riker P.* Sam jak inshyj / P. Riker. — K. : Duh i Litera, 2000. — 458 s.
16. *Sorokin P.* Chelovek. Civilizacija. Obshhestvo / P. Sorokin ; [obshh. red. A. Ju. Sogomonova]. — M. : Politizdat, 1992. — 542 s.
17. *Parsons T.* Prolegomeny k teorii social'nyh institutov / T. Parsons // Chelovek i obshhestvo / pod red. S. A. Makeeva. — K. : In-t sociologii NANU, 1999. — S. 136–147.
18. *Parsons T.* Sistema sovremennyh obshhestv / T. Parsons ; per. s angl. L. A. Sedova i A. D. Kovaleva. — M. : Aspekt Press, 1998. — 270 s.